

Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή»

(για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη* του Στέφανου Σαχλίκη)

Ο κρητικός σατιρικός ποιητής Στέφανος Σαχλίκης είναι ο πρώτος εκπρόσωπος της [κρητικής λογοτεχνίας](#) που έγραψε τα έργα του σε δημώδη γλώσσα και θεωρείται από πολλούς μελετητές «πατέρας της κρητικής λογοτεχνίας» (Καπλάνης 2011, 1). Είναι, επίσης, ο πρώτος νεοέλληνας ποιητής που χρησιμοποίησε ομοιοκαταληξία. Η σημαντικότερη ειδολογική συμβολή του είναι η συγγραφή της πρώτης γνωστής ποιητικής αυτοβιογραφίας στα νέα ελληνικά με τίτλο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη*. Πρόκειται, βέβαια, για πρώιμο πειραματισμό που ίσως βασίζεται σε δυτικά πρότυπα.

Η ζωή του

Για τη ζωή του μπορούμε να αντλήσουμε λίγες πληροφορίες από έγγραφα της εποχής και από τα αυτοβιογραφικά στοιχεία των έργων του. Γεννήθηκε στον Χάνδακα (παλαιότερη ονομασία του Ηρακλείου) γύρω στο 1331 από εύπορη φεουδαρχική ελληνική οικογένεια. Ο πατέρας του Ιωάννης (Τζανάκης) Σαχλίκης είχε αναπτύξει εμπορική, οικονομική και πολιτική δραστηριότητα, όμως είχε αρκετά χρέη (van Gemert 1980, 36-40). Η μητέρα του Μαρία Σαχλίκενα πέθανε λίγο πριν από τον Οκτώβριο του 1334, όταν δηλαδή ο Στέφανος ήταν σε πολύ μικρή ηλικία. Μετά τη μεγάλη επιδημία πανώλης που έπληξε ολόκληρη την Ευρώπη από το 1348 μέχρι το 1351 και από την οποία έχασε τον πατέρα του και την αδερφή του Ελένη, ο Στέφανος απέμεινε μοναδικός κληρονόμος της σημαντικής οικογενειακής περιουσίας, μεγάλο μέρος της οποίας κατασπατάλησε, κάνοντας άσωτη ζωή με τις πόρνες (πολιτικές) του Κάστρου και ίσως παίζοντας τυχερά παιχνίδια (van Gemert 1980, 43-44). Από το 1356 και για τα επόμενα τέσσερα χρόνια ο Σαχλίκης συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα μέλη του Μείζονος Συμβουλίου του Χάνδακα, όμως το 1361 η επανεκλογή του απορρίφθηκε για πρώτη φορά, ενώ την επόμενη χρονιά η απόρριψη ήταν οριστική.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.» Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή» (για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη* του Στέφανου Σαχλίκη)

Γύρω στα 1370 φυλακίστηκε για διάστημα μισού ή ενός χρόνου, ύστερα από καταγγελία της ερωμένης του, της πόρνης Κουταγιώτενας (van Gemert 1980, 48). Το έργο του επηρεάστηκε άμεσα από τη φυλάκισή του, αφού είναι πιθανό ότι εκεί έγραψε τα πρώτα του ποιήματα. Από το 1371 και για την επόμενη δεκαετία έζησε στην επαρχία, στο χωριό Πενταμόδι, όπου του είχε απομείνει ένα οικογενειακό φέουδο. Μετά το 1382 ο Σαχλίκης επέστρεψε στον Χάνδακα, όπου άσκησε (μάλλον ανεπιτυχώς) το επάγγελμα του δικηγόρου. Παρ' όλα τα έσοδα που πρέπει να είχε από τα κτήματά του και από τη δικηγορία, δεν κατορθώνει να τα βγάλει πέρα οικονομικά. Κατά τα χρόνια 1390-1391 τα χρέη του τον πλακώνουν. Αυτή τη φορά για τον οικονομικό του ξεπεσμό δεν έφταιγαν οι «πολιτικές», δηλαδή οι αγοραίες γυναίκες του Κάστρου, αλλά πιθανότατα αιτία στάθηκαν τα τυχερά παιχνίδια/ζάρια (van Gemert 1980, 55-58). Οι πληροφορίες από έγγραφα για το πρόσωπό του σταματούν στον Δεκέμβριο του 1391. Δεν αποκλείεται να έζησε μερικά χρόνια ακόμη, η οικονομική του κατάσταση, πάντως, δεν βελτιώθηκε. Πέθανε πιθανότατα γύρω στα 1403.

Το συγγραφικό του έργο

Η χρονολογική σειρά των έργων του Σαχλίκη δεν είναι απόλυτα βέβαιη. Πάντως, το συγγραφικό του έργο μπορεί να διαιρεθεί σε δύο περιόδους. Η πρώτη είναι η περίοδος της φυλακής και περιλαμβάνει μία σειρά διδακτικών ποιημάτων (*Περί φίλων*, *Περί φυλακής*) και την ομάδα των ποιημάτων για τις «πολιτικές» (*Καταλόγιον της Πόθας* ή *Έπαινος της Ποθοτζουστουνιάς*, *Η βουλή των πολιτικών*, *Η γκιόστρα των πολιτικών*). Η δεύτερη περίοδος του έργου του τοποθετείται στα μέσα της δεκαετίας του 1380 και περιλαμβάνει δύο έργα σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα (*Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη* και *Συμβουλές στον Φραντζισκή*).

Ο Σαχλίκης προόριζε τα στιχουργήματά του, που κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφη μορφή, να διαβάζονται κατά μόνας και όχι να απαγγέλλονται από ένα πρόσωπο μπροστά σε ακροατήριο, όπως συνέβαινε συχνά εκείνη την εποχή.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.» Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή» (για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη* του Στέφανου Σαχλίκη)

Συνεπώς, υπήρχε αναμφίβολα μια γραπτή παράδοση των στιχουργημάτων του Σαχλίκη. Ωστόσο, ο χυδαιολογικός και σκανδαλοθηρικός χαρακτήρας ορισμένων από αυτά και το διδακτικό περιεχόμενο των υπολοίπων τα καθιστούσαν κείμενα ελκυστικά και πρόσφορα για απομνημόνευση και απαγγελία. Δημιουργήθηκε, λοιπόν, και μια παράλληλη, προφορική διάδοσή τους ήδη από την αρχή (Παναγιωτάκης 1987, 15-16). Τα στιχουργήματα του Σαχλίκη παραδίδονται σε τρία χειρόγραφα (P, N, M) που χρονολογούνται στον 16ο αιώνα. Στο μεγάλο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στη σύνθεση των έργων και στις σωζόμενες καταγραφές τους, είναι πολύ πιθανό ότι τα χειρόγραφα με το αλφάβητο κείμενο του Σαχλίκη είχαν χαθεί και έκτοτε τα στιχουργήματα αυτά παραδίδονταν προφορικά, καταγεγραμμένα σε διάφορες απομνημονευμένες και, γι' αυτό, ελλιπείς και φθαρμένες μορφές (Παναγιωτάκης 1987, 19-20).

Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη

Όπως αναφέρθηκε ήδη, προς το τέλος της ζωής του, γύρω στα 1385-1390, ο Σαχλίκης γράφει ένα αυτοβιογραφικό ποίημα με τον τίτλο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη*, στο οποίο εξιστορεί με πικρία τα παθήματα της ζωής του και κατηγορεί την τύχη για τις συμφορές του. Το κείμενο, που αποτελείται από 412 στίχους, σώζεται μόνο στο χειρόγραφο της Νεάπολης (N) και περιέχει, εκτός από τα καθαρά αυτοβιογραφικά στοιχεία, και διδακτικές περικοπές για τους χωρικούς και τους «αβουγαδούρους» (δικηγόρους). Η ομοιοκαταληξία μάς βοηθά να επισημάνουμε ευκολότερα τις παραλείψεις στίχων, όχι όμως και τις παραλείψεις διστίχων ή μεγαλύτερων ενοτήτων, που είναι βέβαιο ότι έχουν εκπέσει σε διάφορα σημεία του στιχουργήματος αυτού (Παναγιωτάκης 1987, 20).

Στην αυτοβιογραφία του ο Σαχλίκης παραπονιέται για την κακή του τύχη και για τα χρέη του, για τα οποία την ευθύνη φέρουν οι «άνομοι Εβραίοι», και μας διηγείται πώς οδηγήθηκε στην καταστροφή εξαιτίας των «πολιτικών» και ιδιαίτερα της Κουταγιώτενας. Στη συνέχεια, δίνει μια γλαφυρή εικόνα της ζωής του των

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.» Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή» (για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη* του Στέφανου Σαχλίκη)

χρόνων 1374-1375 ως το 1382 στο πληκτικό χωριό, όπου είχε αποσυρθεί. Η μόνη παρέα που θα μπορούσε να έχει εκεί είναι οι χωριάτες. Με αυτούς, όμως, δεν είχε τίποτε κοινό και τους περιγράφει ως άξεστους, κουρελήδες, φωνακλάδες, μπεκρήδες και μαχαιροβγάλτες. Στην περιγραφή αυτή με τις πολλές της υπερβολές μιλά καθαρά ο εκπρόσωπος της νέας –της αστικής– τάξης, που έχει χάσει την επαφή με την ύπαιθρο και τους ανθρώπους της (van Gemert 1980, 51). Στο τελευταίο μέρος του ποιήματος, καταγράφει τη σταδιοδρομία του ως κανονικού δικηγόρου (advocatus), η αρχή της οποίας συμπίπτει μάλλον με την επιστροφή του στον Χάνδακα (1382). Από τα λόγια του ίδιου του Σαχλίκη μπορούμε να συμπεράνουμε πως οι φτωχοί δεν ξεχρέωναν την αμοιβή των δικηγόρων, ενώ οι υπόλοιποι πλήρωναν ένα ορισμένο ποσό ή σε είδος (κανίσκια). Για τους κανονικούς δικηγόρους πρέπει να ήταν πολύ πιο εύκολο και λιγότερο επικίνδυνο να παραβιάσουν τα «καπιτουλάρια» τους (δηλαδή τα δημόσια κατάστιχα). Πάντως, δείγματα ή αποδείξεις κατάχρησης του αξιώματος του δικηγόρου από την πλευρά του Σαχλίκη δεν έχουν βρεθεί. Βέβαια, ενώ στον στίχο 342 περιγράφει το ενάρτετο παρελθόν του ως δικηγόρου («εγώ έπαιρνα ολιγότερον παρού επαίρναν άλλοι»), στους αμέσως επόμενους στίχους περιλαμβάνει και τον εαυτό του ανάμεσα στους παραστρατημένους «αβουγαδούρους» («όλους ας μας πνίξουσι, και κανείς απ' όλους μας φόβον Θεού ουδέν έχει»). Terminus post quem για τη συγγραφή της αυτοβιογραφίας του είναι το 1383-1384, αφού άσκησε δηλαδή ένα ορισμένο διάστημα τη δικηγορία (van Gemert 1980, 51-55).

Η *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη* εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1896 από τον Συνόδη Παπαδημητρίου (S. Papadimitriou), στον οποίο οφείλεται και ο καθιερωμένος τίτλος του ποιήματος. Για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα αυτή υπήρξε η μοναδική κριτική έκδοση του έργου, το οποίο δημοσιεύτηκε ξανά μόλις το 2003 από τον Cristiano Luciani. Μάλιστα, ο ιταλός μελετητής, πέρα από τις διαφορές που εισήγαγε στο ίδιο το κείμενο, πρότεινε ως σωστότερο τον τίτλο *Περί των χωριατών και των αβουκάτων*, σε αντιστοιχία με τους τίτλους ποιημάτων του Σαχλίκη από την πρώτη συγγραφική του περίοδο (*Περί φίλων* και *Περί φυλακής*), παραλλάσσοντας

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.» Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή» (για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη* του Στέφανου Σαχλίκη)

ελαφρώς τον τίτλο *Περί χωριατών και δικηγόρων*, που είχε προτείνει ωρύτερα ο Hinterberger (1998, 187). Την εκδοτική ιστορία του ποιήματος ολοκληρώνει μια καλαίσθητη και πολύ πρόσφατη έκδοση, βασισμένη στα κατάλοιπα χειρόγραφα του αείμνηστου Νικόλαου Μ. Παναγιωτάκη (Μαυρομάτης & Παναγιωτάκης 2015). Η ανολοκλήρωτη, λόγω αδόκητου θανάτου, εργασία του με σκοπό τον καταρτισμό μιας κριτικής έκδοσης των ποιημάτων του Σαχλίκη περατώθηκε με τη φροντίδα του Γιάννη Μαυρομάτη σε μια εν τέλει χρηστική έκδοση, η οποία όμως είναι συγκεντρωτική, δηλαδή παρουσιάζει για πρώτη φορά το σύνολο της ποιητικής παραγωγής του κρητικού ποιητή σε έναν τόμο. Η εργασία αυτή είναι κατά κάποιο τρόπο προδρομική και προϊδεάζει για την επικείμενη συνοπτική, κριτική έκδοση και των τριών χειρογράφων με ποιήματα του Σαχλίκη, που έχουν προαναγγείλει οι Μαυρομάτης και van Gemert (Μαυρομάτης & Παναγιωτάκης 2015, 17-21) και η οποία αναμένεται να φωτίσει ακόμα περισσότερο τις ποικίλες πτυχές του πρωτοποριακού του έργου. Μέχρι τότε, οι αναγνώστες μπορούν να συμβουλευόμαστε την έκδοση Μαυρομάτη & Παναγιωτάκη, από την οποία άλλωστε αντλούνται και τα παρακάτω ανθολογούμενα αποσπάσματα.

Ο χαρακτήρας της ποίησης του Σαχλίκη

Την εποχή που γράφει ο Σαχλίκης η Κρήτη είναι ήδη 150 και πλέον χρόνια τμήμα της βενετικής επικράτειας και σχεδόν όλες οι καινοτομίες της ποίησής του έχουν το ανάλογό τους στην ιταλική λογοτεχνία του 14ου αιώνα. Αυτό, όμως, δεν αναιρεί τη σημασία τους:

Το έργο του Σαχλίκη είναι συντριπτικά αναγεννησιακό και σε γλωσσικό-μορφολογικό και σε θεματικό-ειδολογικό επίπεδο [...] Αυτό από μόνο του ίσως είναι αρκετό για να αναδείξει τον Σαχλίκη ως τον πρώτο επώνυμο συγγραφέα της νεοελληνικής λογοτεχνίας: αν δεχόμαστε ότι η Αναγέννηση είναι η πρώτη περίοδος των νεότερων ευρωπαϊκών λογοτεχνιών, τότε

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.» Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή» (για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη του Στέφανου Σαχλίκη*)

αναγκαστικά, στη νεοελληνική περίπτωση, εγκαινιάζεται με την ποίηση του Σαχλίκη (Καπλάνης 2011, 6-7).

Ο Σαχλίκης συνομιλεί με την ιταλική σατιρική ποίηση της εποχής, ειδικότερα φαίνεται να έχει επηρεαστεί από τα σατιρικά έργα του Francesco di Vanzo (van Gemert 1997, 66).

Θεματικά, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η ποίησή του συνεχίζει σε κάποιο βαθμό, αλλά εμπλουτίζει και επεκτείνει τη ματιά κάποιων πρωτοπόρων ποιητών του 12ου αιώνα ([Γλυκάς](#), [Πτωχοπρόδρομος](#)), που πρώτοι έστρεψαν το βλέμμα τους στην καθημερινότητα των απλών ανθρώπων της εποχής τους. Η διαφορά, όμως, είναι ότι ο κρητικός ποιητής στρέφει το βλέμμα του και σε άλλες, λιγότερο «καθωσπρέπει», κατηγορίες ανθρώπων: πέρα από τις κεντρικές ηρωίδες πολλών ποιημάτων του, τις «πολιτικές» του Χάνδακα, εμφανίζονται ζαράκηδες, τοκογλύφοι, χωριάτες, αστοί, ξένοι μισθοφόροι κ.ά., με ρεαλιστικές λεπτομέρειες για τη ζωή και την καθημερινότητά τους, συχνά με καυστική σατιρική διάθεση. Ο κόσμος της ποίησής του είναι πολύχρωμος, πολύβουος και τα ποιήματά του αποτελούν πλούσια πηγή για τη μελέτη της διαμόρφωσης τόσο των ταξικών και των έμφυλων ταυτοτήτων όσο και για την έννοια του κοινωνικού περιθωρίου (Καπλάνης 2011, 5-6).

Το μέτρο και η γλώσσα

Όλα τα ποιήματα του Σαχλίκη είναι γραμμένα σε δεκαπεντασύλλαβο, με μία σημαντική καινοτομία: είναι ο πρώτος έλληνας ποιητής που χρησιμοποιεί την ομοιοκαταληξία –η οποία πρωτοεμφανίζεται στη *Βουλή των πολιτικών*– με διαφορά ίσως ενός αιώνα από τους επόμενους.¹ Στο παραπάνω έργο εφαρμόζει την πολύστιχη

¹ Για την ακρίβεια, ο αμέσως επόμενος είναι ο Μαρίνος Φαλιέρος, ο οποίος, περίπου 50 χρόνια μετά, συνθέτει τα δύο ερωτικά του όνειρα ([Ερωτικών ενύπνιον](#), [Ιστορία και όνειρο](#), περ. 1418-1430) σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα. Για την εμφάνιση των υπόλοιπων, π.χ., Μπεργαδής ([Απόκοπος](#)), Πικατόρος

ομοιοκαταληξία, κυρίως τεσσάρων διαδοχικών στίχων, ενώ στα μεταγενέστερα έργα του χρησιμοποιεί το ομοιοκατάληκτο δίστιχο, που σιγά σιγά θα καθιερωθεί ως η κυρίαρχη μορφή ομοιοκαταληξίας στην ελληνική ποίηση (Λεντάρη 2007, 1981-1982). Υπάρχουν, πάντως, σαφείς ενδείξεις ότι ο Σαχλίκης έγραφε και με ομοιοκαταληξία και χωρίς, παράλληλα και αδιακρίτως.

Η γλώσσα του Σαχλίκης είναι εντυπωσιακά "νεοελληνική", με κάποια κρητική χροιά. Ο ποιητής δεν διστάζει να βάλει τους ήρωές του να μιλάνε στη γλώσσα τους, γεγονός που αυξάνει την αληθοφάνεια των λεγομένων και δημιουργεί συχνά κωμικό αποτέλεσμα. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η αθυροστομία του, η οποία συμβάλλει στην παρουσίαση μιας ρεαλιστικής εικόνας της κοινωνίας και του κοινωνικού περιθωρίου ειδικότερα.

Παρόλο που το συνολικό έργο του Σαχλίκης δεν έχει ούτε την αναγνώριση ούτε το εκτόπισμα του έργου των σύγχρονων ιταλών ομοτέχνων του ([Πετράρχης](#), [Βοκάκιος](#)), παραμένει για τη γραμματεία μας ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς μεταφέρει στα νεοελληνικά γράμματα την Αναγέννηση τόσο σε γλωσσικό/μορφολογικό όσο και σε θεματικό/ειδολογικό επίπεδο (Καπλάνης 2011, 4), αποτυπώνοντας μια γλαφυρή εικόνα της κρητικής κοινωνίας του 14ου αιώνα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Hinterberger 1998

Martin Hinterberger, «Η αυτοβιογραφία ως διήγηση-πλαίσιο», *Cretan Studies* 6 (1998), σ. 179-198.

Καπλάνης 2011

(*Ρίμα Θρηνητική*), Χούμνος ([Κοσμογέννησις](#)), μεσολαβεί ακόμα μισός αιώνας (β' μισό του 15ου αιώνα): γενικά, η χρήση της ρίμας εδραιώνεται στις αρχές του 16ου αιώνα.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.» Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή» (για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκης του Στέφανου Σαχλίκης*)

Τάσος Α. Καπλάνης, «Νέα λογοτεχνία, νέα ταυτότητα: Στέφανος Σαχλίκης (14ος αι.), ο πρώτος επώνυμος συγγραφέας της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010: Πρακτικά*, επιμ. Κ. Α. Δημάδης, τ. 2, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 491-512.

Λεντάρη 2007

Τινά Λεντάρη, «Σαχλίκης, Στέφανος (Κάστρο [Χάνδακας] Κρήτης, π. 1331-π. 1403)», *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 1981-1982.

Μαυρομάτης & Παναγιωτάκης 2015

Γιάννης Κ. Μαυρομάτης & Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Στέφανος Σαχλίκης. Τα Ποιήματα. Χρηστική έκδοση με βάση και τα τρία χειρόγραφα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2015, σ. 111-124.

Παναγιωτάκης 1987

Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Μελετήματα περί Σαχλίκη», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σ. 7-58.

van Gemert 1980

Arnold van Gemert, «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σ. 36-130.

van Gemert 1997

Arnold van Gemert, «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton, μτφρ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 61-67.

Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ, MIS:296442 Π 4.3.7: «Πρόσθετο ψηφιακό υλικό για τη διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας: Ψηφιοποίηση Αρχείου Γεωργακά.» Ζωή Γεωργιάδου, «Εισαγωγή» (για το έργο *Αφήγησις παράξενος του ταπεινού Σαχλίκη του Στέφανου Σαχλίκη*)